

РЕЦЕНЗИЯ

от **проф. д-р Борис Филипов Манов**, ЮЗУ „Неофит Рилски“

за дисертационния труд **„Бежанци и бежански вълни в образователната система на Република Гърция: исторически етапи, същност и характеристика ”**

представен от **ХРИСУЛА-МАРИЯ АТАНАСИОС ГРАММЕНУ** за присъждане на образователно-научната степен „доктор по Социология”

Научен ръководител: **проф. д-р Валентина Миленкова**

I. Представяне на докторанта и дисертационния труд

Хрисула-Мария Граммену е родена в Солун, живее и работи в Евосмос, в сферата на образованието, психологията и консултирането, с насоченост към межкултурното образование и социалната интеграция. Тя има диплома по психология от Университета в Есекс и е преминала следдипломно обучение по училищна психопедагогика, межкултурно образование и професионално консултиране и ориентиране, с акцент върху училищната общност, приобщаването, управление на многообразието и овластяването на учениците в мултикултурна и социално сложна среда. Хрисула-Мария Граммену работи като преподавател по гръцка литература в приемните отдели и в образователните приоритетни зони за бежанци и имигранти в младежкия център Daily EPAL в Мудания, Халкидики, където е внедрила практики за диференцирано обучение, укрепване на езиковите умения и психосоциалната подкрепа на ученици с различен културен и езиков произход. Нейният професионален опит е много богат, свързан е с образованието като инструмент за социално приобщаване, равенство и еманципация, с ориентация към подкрепа на бежанци, имигранти и уязвими групи в мултикултурна образователна среда.

Актуалността на нейната дисертация е свързана с предизвикателствата, пред интегрирането на бежанци в гръцката действителност и представя сложното взаимодействие между бежанските общности и държавните обществени услуги, включително училището и образователната среда. Бежанските вълни преминават през различни пикове в последните десетилетия. Драматичното увеличаване на търсещите убежище, особено от 2015 г. насам, засилва натиска върху гръцката образователна система. Училищата, които традиционно се разглеждат като

инструменти за интеграция и социално сближаване, са принудени да се адаптират бързо, за да се справят с разнообразните ученически общности с различен езиков, културен и образователен произход. Бежанските вълни след 2015г. се характеризират не само с мащаба си, но и с нееднородността на образователните потребности, които активизират. Много деца бежанци са с прекъснато училищно образование, психологическа травма и езикови бариери, които представляват предизвикателство за съществуващите методики на преподаване и разпределение на ресурсите. Създава се сложната ситуация, в която училищата трябва да се справят с проблеми, свързани със сегрегацията, социалното изключване и ограничените ресурси. Предизвикателствата пред образованието, породени от бежанските вълни, изискват не само инфраструктурна и политическа адаптации, но и сериозен обществен ангажимент за приобщаване и многообразие. В този смисъл, пресечната точка на изследванията на бежанските вълни и анализите в областта на образованието предоставят богата рамка за разбиране на явленията и тяхната динамика, както и предприемане на адекватни мерки. Специално значение има разбирането, че образованието има двустранна роля в контекста на бежанците, тъй като е едновременно средство за непосредствена адаптация и средство за дългосрочна социална интеграция.

Целта на настоящата дисертация е да изследва гледните точки на учителите относно отношението им към учениците бежанци, адекватността на тяхното обучение, предизвикателствата, пред които са изправени, и наличната системна подкрепа, както и да анализира как тези гледни точки варират в различните демографски групи. За постигане на поставената цел в дисертацията са формулирани шест изследователски задачи. Формулирани са също и три хипотези, които кореспондират на представените цел и задачи.

Емпиричната методология на дисертацията се основава на смесен метод на изследване, комбиниращ количествен и качествен метод, за да се постигне цялостно разбиране на позициите и мненията на учителите за учениците бежанци. Прилагането на смесен методологичен дизайн осигурява епистемологични и практически предимства, особено при изследване на сложни социални явления като нагласите и преживяванията на учителите, свързани с учениците бежанци. Чрез интегриране на количествени и качествени методи, се използват силните страни на всеки подход, като се отчитат техните ограничения, за да повиши стабилността и дълбочината на констатациите.

Дисертацията изгражда последователна линия на аргументация от концептуалното изложение до емпирични доказателства и до интерпретация на резултати и очертаване на следствия и препоръки. В структурно отношение дисертацията започва с въведение, което очертава социалното и образователно значение на приобщаването на бежанците в европейското средно образование, със специален фокус върху Гърция. Очертани са различни изследвания по темата, представят се целите, изследователските въпроси и проверимите хипотези. Във въведението се представя и емпиричният дизайн, включващ смесени методи, обосновава се неговата значимост за улавяне на гледните точки на учителите и родителите и се показва как следващите глави се преплитат, за да отговорят на изследователските въпроси, като същевременно проследяват и международната литература за интеграция на бежанците.

Глава 1 представлява проследяване на различни теории и концептуални анализи. В нея се експлицира терминологията, използвана в целия дисертационен труд. Представени са различни образователни модели: Модел на асимилация; Модел на интеграция; Мултикултурен модел; Антирасистко образование; Междукултурно образование. Тези модели се прилагат с цел интегриране на ученици с бежански произход. Те се различават помежду си, като същевременно могат да заимстват елементи един от друг по време на тяхното прилагане. В първа глава се анализира терминът „интеркултурно образование“, който е в пряка връзка с обучението на деца бежанци, като са показани и различните съдържателни аспекти, които интеркултурното образование има, както и практическата му насоченост. Представени са също и предизвикателствата, пред които са изправени децата бежанци, като: затруднен достъп до образователни структури, липса на познаване на езика на приемащата страна, расизъм и социално изключване, постоянни движения от един приеман център в друг, различни травматични събития.

Глава 2 описва организацията и методологията на изследването, която включва количествен и качествен компонент.

Количественият компонент на изследването включва прилагане на структуриран въпросник, предназначен да изследва отношението на учителите към учениците бежанци, техните възприятия за адекватността на обучението им,

предизвикателствата, пред които са изправени, и техните виждания за подкрепата, предоставяна от образователната система. Въпросникът се състои предимно от въпроси по скалата на Ликерт (от „категорично несъгласен“ до „категорично съгласен“) и е разработен въз основа на съществуващи валидирани инструменти, с подходящи модификации, за да отговарят на националния образователен контекст. Извадката е получена чрез целенасочена извадка и „снежна топка“, насочена към учители, работещи в държавни и частни училища, с ученици бежанци. Извадката включва 330 преподаватели, чиито демографски характеристики разкриват разнообразен профил в няколко измерения: пол, възраст, преподавателски опит, предметна област, което дава възможност за сравняване на подгрупите и за идентифициране на възможни модели на вариация.

Количествените данни са анализирани с помощта на SPSS (v.28). Използвана е описателна статистика, за да се представят общите тенденции в отговорите. Прилагат се техники за инференциална статистическа оценка, включително t-тестове за независими извадки, ANOVA и коефициенти на корелация на Пиърсън, за изследване на разликите и връзките между променливите, особено по отношение на демографските фактори.

Качественият компонент на емпиричната методология допълва количествените резултати, като изследва по-задълбочено субективните преживявания и размисли на респондентите. Проведени са полуструктурирани интервюта с подизвадка от 10 родители, подбрани въз основа на желанието им за участие, като се отчита и демографското им разнообразие по пол, възраст и професионален опит. Интервютата включват въпроси с отворен отговор, насочени към получаване на подробни разкази относно ежедневните предизвикателства, емоционалните реакции и възприятията за институционална подкрепа в обучението на ученици бежанци. Интервютата са проведени лице в лице или чрез видеоконферентна връзка, записани със съгласието на участниците и транскрибирани дословно. Данните от интервютата са анализирани с помощта на тематичен анализ, следвайки шестетапния процес, предложен от Браун и Кларк (2006): (1) запознаване с данните, (2) генериране на начални кодове, (3) търсене на теми, (4) преглед на теми, (5) дефиниране и именуване на теми и (6) изготвяне на окончателен доклад. Софтуерът NVivo се използва за подпомагане на организацията и кодирането на данните.

Глава 3 представя резултатите и техният анализ като отразява използваните конструкции. Данните за нагласите от извадката от 330 преподаватели предоставят ценна информация за това как учителите възприемат различни аспекти на работата с ученици бежанци в класните стаи. Проследява се оценката, която учителите дават на своето професионално развитие, на наличните ресурси и общата готовност, необходими за ефективна работа с ученици бежанци. Показани са трудностите, с които се сблъскват преподавателите при работа с ученици бежанци, като специално място е отделено на езиковите бариери, които представляват едно от основните предизвикателства.

Тематичният анализ на десетте интервюта с родители разкрива богато и многостранно разбиране за това как семействата възприемат, преживяват и допринасят за интеграцията на учениците бежанци в гръцката образователна система. Интервютата разкриват както потенциала, така и пропуските в настоящите училищни практики по отношение на интеграцията на бежанци. Въпреки че има очевидна добра воля у преподавателите и общностите, структурните предизвикателства продължават да съществуват. Родителите, особено тези с бежански произход, предлагат обосновани и конструктивни мнения, които биха могли да допринесат за по-приобщаващи образователни политики и практики в Гърция.

В Заключението са представени основните изводи. Получените резултати се проследяват в контекста на по-общата литература. Акцентира се на перспективата на откритост и ангажираност, насочени към утвърждаване на положителните нагласи в ефективна практика, която се разглежда през култивиране на межкултурна осведоменост и споделяне на опит на преподавателите спрямо децата бежанци. В тази връзка, възгледите за обучението са ориентирани към създаване на стимулираща среда, свързана с преодоляване на езикови бариери, използване на диференцирани стратегии и създаване на многоезични класни стаи. Друга насока в развитие на образованието на деца бежанци е изграждането на капацитет на учителите като приоритет на практическото професионално развитие. Предлагат се конкретни мерки като: „работилници по педагогика, основана на травмата“, езиково обучение и оценяване за изучаващите втори език. От значение е също поддържане на обратна връзка и съвместно планиране, които да осигурят на учителите интернализиране на прилаганите стратегии.

Посочени са също възможностите за бъдещи изследвания.

В приложенията са включени въпросникът, гайд за интервюта, формуляри за съгласие и резултати в подкрепа на прозрачността и повторната употреба на инструментариума.

II. Оценка на дисертационния труд

Смятам, че темата и направените разсъждения в дисертацията са с актуално и иновативно звучене, има изразено авторско присъствие и направени оценки, аргументирано са представени различни концепции и възгледи, които подчертават фокусираността на цялостното изложение. Специално трябва да подчертая емпиричната работа, както и анализът на получените резултати и направените изводи.

Приемам направената **самооценка** на научните и научно-приложните приноси в дисертационния труд:

- Експлициране на дисертационния труд като първото систематично проучване в Гърция, изследващо бежанските вълни в образователната система и обогатяващо националната литература.

- Разработване на солидна теоретична и концептуална рамка, свързваща теорията, съвременните образователни подходи и училищната практика.

- Извеждане на приложените методи - структурирана анкета и полуструктурирани интервюта за събиране на данни, осигуряващи надеждна информация за честотата, вида и възприеманото въздействие на бежанските вълни върху образователната система на Гърция.

- Обосноваване на резултатите от изследването като свързани с практически приложения в образователната политика, училищното ръководство и обучението на учители, подкрепяйки по-стратегическото интегриране на иновациите в класната стая.

Препоръчвам на докторантката да продължи своите изследвания в областта на социология на образованието, като разшири обхвата на темите и включи сравнителен контекст на анализ.

Авторефератът отразява дисертационния труд в цялост.

Представени са 4 публикации, които отговарят на изискванията.

Дисертационният труд е преминал през проверка за антиплагиатство с програмата Турнитин и представлява авторски текст.

III. Заключение

Дисертационният труд *“Бежанци и бежански вълни в образователната система на Република Гърция: исторически етапи, същност и характеристика”*, представен от докторант **Хрисула-Мария Атанасиос Граммену** е един авторски труд, който със своето изпълнение бележи добри резултати. Представената теоретична и емпирична част в дисертацията, направените анализи и авторска позиция са показателни за положените усилия и постигнатите резултати от докторантката.

На това основание препоръчвам да се присъди образователно-научната степен «доктор по социология» на **Хрисула-Мария Атанасиос Граммену** и гласувам **положително**.

10.04. 2026г.

Проф. д-р Борис Манов

REVIEW

by **Prof. Dr Boris Manov**, SWU “Neofit Rilski“

for the dissertation thesis *„Refugees and refugee waves in the education system in the Republic of Greece: historical stages, nature and characteristics“*

Presented by **Chrysoula-Maria Athanasios Grammenou**

for acquiring the educational and scientific degree "Doctor of Sociology"

Supervisor: **Prof. DSc. Valentina Milenkova**

I. Presentation of the doctoral student and the dissertation

Chrysoula-Maria Grammenou was born in Thessaloniki, lives and works in Evosmos, in the field of education, psychology and counselling, with a focus on intercultural education and social integration. She holds a degree in Psychology from the University of Essex and has completed postgraduate training in School Psychopedagogy, Intercultural Education and Professional Counselling and Guidance, with a focus on school community, inclusion, diversity management and student empowerment in multicultural and socially complex environments. Chrysoula-Maria Grammenou works as a Greek Literature teacher in the reception departments and in the educational priority areas for refugees and immigrants at the Daily EPAL Youth Centre in Moudania, Halkidiki, where she has implemented practices for differentiated learning, strengthening language skills and psychosocial support for students with different cultural and linguistic backgrounds. Her professional experience is very rich, related to education as a tool for social inclusion, equality and emancipation, with an orientation towards supporting refugees, immigrants and vulnerable groups in a multicultural educational environment.

The relevance of her dissertation is related to the challenges of integrating refugees into the Greek reality and presents the complex interaction between refugee communities and state public services, including schools and the educational environment. Refugee waves have gone through different peaks in recent decades. The dramatic increase in asylum seekers, especially since 2015, has increased the pressure on the Greek education system. Schools, traditionally seen as instruments of integration and social cohesion, are forced to adapt quickly to cope with diverse student

communities with different linguistic, cultural and educational backgrounds. The refugee waves after 2015 are characterized not only by their scale, but also by the heterogeneity of the educational needs they activate. Many refugee children have interrupted schooling, psychological trauma and language barriers, which pose a challenge to existing teaching methodologies and resource allocation. This creates a complex situation in which schools have to deal with issues related to segregation, social exclusion and limited resources. The challenges to education posed by refugee waves require not only infrastructural and political adaptations, but also a serious societal commitment to inclusion and diversity. In this sense, the intersection of refugee wave research and education analyses provides a rich framework for understanding the phenomena and their dynamics, as well as for taking adequate measures. Of particular importance is the understanding that education has a dual role in the refugee context, as it is both a means of immediate adaptation and a means of long-term social integration.

The aim of this dissertation is to explore teachers' perspectives on their attitudes towards refugee students, the adequacy of their teaching, the challenges they face and the available systemic support, as well as to analyse how these perspectives vary across demographic groups. To achieve the aim set in the dissertation, six research tasks have been formulated. Three hypotheses have also been formulated that correspond to the presented aim and tasks.

The empirical methodology of the dissertation is based on a mixed method research approach, combining quantitative and qualitative methods to achieve a comprehensive understanding of teachers' positions and opinions on refugee students. The application of a mixed methodological design provides epistemological and practical advantages, especially when investigating complex social phenomena such as teachers' attitudes and experiences related to refugee students. By integrating quantitative and qualitative methods, the strengths of each approach are utilized while taking into account their limitations to increase the robustness and depth of the findings.

The dissertation builds a coherent line of argument from conceptual presentation to empirical evidence and to interpretation of results and outlining implications and recommendations. Structurally, the dissertation begins with an introduction that outlines the social and educational significance of refugee inclusion in European secondary education, with a special focus on Greece. Various studies on

the topic are outlined, the objectives, research questions and testable hypotheses are presented. The introduction also presents the empirical design, including mixed methods, justifies its importance for capturing the perspectives of teachers and parents and shows how the following chapters intertwine to answer the research questions, while also tracing the international literature on refugee integration.

Chapter 1 is a follow-up of various theories and conceptual analyses. It explains the terminology used throughout the dissertation. Various educational models are followed: Assimilation model; Integration model; Multicultural model; Anti-racist education; Intercultural education. These models are applied with the aim of integrating students with refugee backgrounds. They differ from each other, while at the same time they can borrow elements from each other during their implementation. The first chapter analyzes the term "intercultural education", which is directly related to the education of refugee children, showing the various substantive aspects that intercultural education has, as well as its practical focus. The challenges faced by refugee children are also presented, such as: difficult access to educational structures, lack of knowledge of the language of the host country, racism and social exclusion, constant movements from one reception center to another, various traumatic events.

Chapter 2 describes the organization and methodology of the study, which includes quantitative and qualitative components.

The quantitative component of the study involved the implementation of a structured questionnaire designed to explore teachers' attitudes towards refugee students, their perceptions of the adequacy of their education, the challenges they face, and their views on the support provided by the education system. The questionnaire consisted mainly of Likert-type questions (ranging from "strongly disagree" to "strongly agree") and was developed based on existing validated instruments, with appropriate modifications to suit the national educational context. The sample was obtained through purposive sampling and „snowball“ sampling targeting teachers working in public and private schools with refugee students. The sample included 330 teachers, whose demographic characteristics revealed a diverse profile in several dimensions: gender, age, teaching experience, subject area, which allowed for comparison of subgroups and for identification of possible patterns of variation.

The quantitative data were analyzed using SPSS (v.28). Descriptive statistics were used to present general trends in responses. Inferential statistical techniques, including independent samples t-tests, ANOVA, and Pearson correlation coefficients, were applied to examine differences and relationships between variables, particularly with respect to demographic factors.

The qualitative component of the empirical methodology complements the quantitative results by exploring in more depth the subjective experiences and reflections of the respondents. Semi-structured interviews were conducted with a subsample of 10 parents, selected based on their willingness to participate, taking into account their demographic diversity in terms of gender, age, and professional experience. The interviews included open-ended questions aimed at eliciting detailed narratives about daily challenges, emotional reactions, and perceptions of institutional support in the education of refugee students. The interviews were conducted face-to-face or via videoconference, recorded with the participants' consent, and transcribed verbatim. The interview data were analyzed using thematic analysis, following the six-step process suggested by Brown and Clark (2006): (1) familiarizing with the data, (2) generating initial codes, (3) searching for themes, (4) reviewing themes, (5) defining and naming themes, and (6) producing a final report. NVivo software was used to assist in organizing and coding the data.

Chapter 3 presents the results and their analysis, reflecting the constructs used. Attitude data from a sample of 330 teachers provide valuable information on how teachers perceive different aspects of working with refugee students in the classroom. It tracks the assessment that teachers give to their professional development, the available resources and the general readiness necessary to work effectively with refugee students. It shows the difficulties that teachers face when working with refugee students, with a special place given to language barriers, which represent one of the main challenges.

Thematic analysis of the ten interviews with parents reveals a rich and multifaceted understanding of how families perceive, experience and contribute to the integration of refugee students in the Greek education system. The interviews reveal both the potential and gaps in current school practices regarding refugee integration. While there is evident goodwill among educators and communities, structural challenges persist.

Parents, especially those with a refugee background, offer informed and constructive opinions that could contribute to more inclusive educational policies and practices in Greece.

The main conclusions are presented in the Conclusion. The results obtained are traced in the context of the wider literature. The emphasis is on the perspective of openness and engagement, aimed at strengthening positive attitudes in effective practice, which is considered through the cultivation of intercultural awareness and sharing of teachers' experience with refugee children. In this regard, the views on training are oriented towards creating a stimulating environment related to overcoming language barriers, using differentiated strategies and creating multilingual classrooms. Another direction in the development of the education of refugee children is the building of teachers' capacity as a priority of practical professional development. Specific measures are proposed such as: "trauma-based pedagogy workshops", language training and assessment for second language learners. It is also important to maintain feedback and joint planning, which will ensure that teachers internalize the applied strategies.

Opportunities for future research are also indicated.

The questionnaire, interview guide, consent forms, and results are included in the appendices to support transparency and reuse.

II. Dissertation evaluation

I think that the topic and the reasoning made in the dissertation are up-to-date and innovative, there is a pronounced authorial presence and assessments made, various concepts and views are presented in a well-reasoned manner, which emphasizes the focus of the overall study. I must especially emphasize the empirical work, as well as the analysis of the results obtained and the conclusions made.

I accept the self-assessment of the scientific and applied scientific contributions in the dissertation:

- Explication of the dissertation as the first systematic study in Greece investigating refugee waves in the education system and enriching the national literature.
- Development of a solid theoretical and conceptual framework connecting theory, contemporary educational approaches and school practice.

- Derivation of the applied methods - structured survey and semi-structured interviews for data collection, providing reliable information on the frequency, type and perceived impact of refugee waves on the education system of Greece.

- Justification of the research results as related to practical applications in educational policy, school leadership and teacher training, supporting a more strategic integration of innovations in the classroom.

I recommend that the doctoral student continue her research in the field of sociology of education, expanding the scope of the topics and including a comparative context of analysis.

The abstract reflects the dissertation work in its entirety.

4 publications are presented that meet the requirements.

The dissertation work has undergone an anti-plagiarism check with the Turnitin program and is an original text.

III. Conclusion

The dissertation “*Refugees and refugee waves in the education system in the Republic of Greece: historical stages, nature and characteristics*”, presented by doctoral student Chrysoula-Maria Athanasios Grammenou, is an author's work, which with its implementation marks good results. The theoretical and empirical part presented in the dissertation, the analyses made and the author's position are indicative of the efforts made and the results achieved by the doctoral student.

On this basis, I recommend that the educational and scientific degree “Doctor of Sociology” be awarded to Chrysoula-Maria Athanasios Grammenou and I vote in the affirmative.

10.04. 2026

Prof. Dr Boris Manov